

Journal of Resistance Literature
Faculty of Literature and Humanities
Shahid Bahonar University of Kerman
Year ۱۱, No ۲۰, Spring / Summer ۲۰۱۹

Studying the Semantic and Structural Features in Freedmen's Letters during the Imposed War

Ali Mohammad Ravanestan^۱
Ahmad Amiri khorasani^۲
Mohammad Sadegh Basiri^۳

۱. Introduction

From long ago, letters have served people as a great, substantial communication resource and an efficient tool. They have also helped people in communicating with each other and conveying their desires and thoughts to others. Letters can be considered as the most important tool for conveying thoughts and opinions as they could save people from dissociability and redeem them from mental isolation.

Letter writing is a process in which a communication is formed between two or more people by sending a paper work for a person to another or others. Letter writing can be accomplished in any subject. In primitive age, letter writing was done in paper, but today, with the improvement of technology and invention of tools, such as computer, internet, cell phones, etc., letter writing in paper and traditional correspondence have faded and have partly given their way to these tools.

Overpassing the social function of letters, we can define this word according to Amid Dictionary as 'a written subject that is addressed to a particular person and is usually sent to a receiver through post and in an envelope; or it is a paper letter on which some matters are written'.

---

^۱. Ph.D. Candidate of Persian Language and Literature, Shahid Bahonar University of Kerman, Iran, Email: Nashrezarrineh@yahoo.com (Corresponding author)

^۲. Associate Professor of Persian Language and Literature, Faculty of Letters and Humanities, University of Kerman, Iran, Email: amiri@mail.uk.ac.ir

^۳. Associate Professor of Persian Language and Literature, Faculty of Letters and Humanities, University of Kerman, Iran, Email: basiri@mail.uk.ac.ir

Date of Submission: ۰۶/۰۹/۲۰۱۵

Date of Acceptance: ۰۳/۰۱/۲۰۱۶

Letter writing has been of great importance in history and in Iranian and Islamic civilization; As it is recorded in literary and historic texts. This importance was to an extent that Iranians even in the pre-Islamic period, it had ordinances and special standardizations for secretaries and techniques (Rastegar Fasaei, ۲۰۰۱: ۱۹۴-۱۹۵).

Centuries after Islam, letter writing propounded among secretaries in Arabic with Iranian-Islamic style by accommodating the principles of letter writing in Persian and Arabic, and the letter writers being influenced by the Quran and letters of prophets and caliphs to the kings of neighbor countries and Islamic agents and functionaries (Khatibi, ۱۹۹۶: ۳۰۹ – ۳۶۱).

In the middle of Qajar era and the introduction of writers like Fazel Khan Garousi, Mirza Malkum Khan, and more importantly, Qaem Maqam Farahani, the style of letter writing transformed in Persian literature to an extent the sentences of letters became shorter and the extravagance in using rhetorical features was minimized in Qaem Maqam's letters alongside the simplicity of language and its closeness to natural speech (Aryanpour, ۲۰۰۸: ۶۵).

Simplification of the structure and language of letters, whether in administrative letters or in friendly and family letters, which were the consequences of literacy growth, lead to more extension in letter writing as one of the main communication tools in decades after revolution, particularly during the imposed war. A point that this article delves into.

۲. Methodology

Considering the point that freedmen's letters form an important part of war and holy defense documents and also these important documents have not been collected and codified in an authentic and formal collection yet, also having utilized the library and quite rich sources of Payam-e-Azadegan publication and corresponsive sites, the main method the researcher has used was collecting the documents and works of martyrs and martyrs and veterans affairs foundation, and has used more than six thousand letters.

۳. Discussion

۳-۱. Letter

۳-۱-۱. Classification of captivity letters

Apart from the common classifications in the field of literature and correspondences, captivity letters can be divided into the following

types based on their form, their general or particular nature, the addressee and the content: ۱- Letters with frontispiece ۲- letters without frontispiece ۳- pattern letters (stereotype) ۴- exclusive letters.

۳-۱-۲. Letters with frontispiece

They are letters with a special slogan and mark of an organization, imperial system, company, factory, etc. Frontispieces which were accommodated to captives for writing letters, were papers in white and blue, which were ۲۱ centimeters long and ۱۴ centimeters wide. They were endorsed with sender and receiver's address and the letter had been divided into two parts. Its top was for the captive's text letter and the addressee could reply the letter at the bottom of the paper. These papers belonged to the International Committee of the Red Cross and had a particular form:

۳-۱-۲-۱. The blue frontispiece

This kind of frontispiece was given to captives who met the Red Cross representatives and wanted to write letter for the first time, or it was given to captives who were prohibited from writing letters for a period of time and were uninformed of their family. These kinds of letters were unilateral and the captive only could write a letter at the bottom of it and inform his family about his health.

۳-۱-۲-۲. The white frontispiece

These letters were open and they have to be passed and checked by censorship office of Iraq while exiting or entering Iraq and they were usually controlled by members of militia organization – that were known as feudists among people.

۳-۱-۳. Letters without frontispiece

These letters do not have any frontispiece and sign like general papers, such as paper of notebooks or other kinds of simple or lineolated papers. They were also mostly used for friendly and family correspondences. Naturally, it was not possible to use ordinary papers for letter writing in captivity period and letters had to be written in particular forms. But, using letters without frontispiece in front was common among fighters some of whom acceded to camps as a document with captives.

۳-۱-۴. Pattern letters (stereotype)

According to Moein dictionary, stereotype letters are kind of letters that are written in a particular framework and usually has similar style and structure. Thus, it can be said that most of the captivity letters are stereotypes because they are written in a particular format with

specific structure. The paper of the letters are the same, flat and equal in size, the volume and space of letters are limited and their content is about greetings.

Pattern letters can be studied from two general aspects: ۱- their addressee and its application ۲- their dominant framework in the structure form.

۳-۱-۴-۱. Classification of pattern letters based on the addressee and application:

Considering the addressee and application, pattern letters are categorized into personal or family letters, friendly letters, letters to politicians, letters to enemies, testaments and power of attorney.

۳-۱-۴-۱-۱. Personal letters (family)

Personal letters are letters that a captive wrote to his immediate family members, which include father, mother, sister, brother, spouse and child. Among these, there were correspondences between the captive and his other relatives as well.

۳-۱-۴-۱-۲. Friendly letters

Friendly letters can be considered as continuator of the tradition of Akhavani letters in ancient literature. But there is a difference between these two kinds of letters that friendly letters of captives are much simpler than Akhavani letters in ancient literature structurally and also in the way they express a statement.

۳-۱-۴-۱-۳. Letter to Imam Khomeini:

Though captives were given only two paper sheets for each correspondence to Iran, they sometimes wash their hands of their family and write a letter to their spiritual father, Imam Khomeini, due to the abundance of captives' passion for the Islamic system of Iran and government representatives, especially Imam Khomeini.

۳-۱-۴-۱-۴. Letter to enemies:

The other main types of captivity letters based on the addressee are letters which were written to the enemies of the Islamic Revolution and the opposing forces. These letters are distinct from family letters in their epic tone and their collective state. Also, word choice in these letters is somehow different from other letters, based on the purpose of their writing.

۳-۱-۴-۱-۵. Testament:

Freedmen's will to their family and friends usually made part of the letters; however, in captivity literature we sometimes face letters in

which captives devote a whole letter stating their commendations and wills. There are not much absolute wills in captivity literature and wills of Mahmoud Amjadian (a martyr freedman) and Ma'sumeh Abad (a freedman) can be named as two examples.

۳-۱-۴-۱-۶. Power of attorney:

Considering the point that some of the captives had properties, houses, cars, etc., before they became captivated, they had to reveal and clarify the quality of occupation for their family. Therefore, the International Committee of the Red Cross coordinated with the Islamic Republic of Iran, gave the captives particular papers titled as power of attorney, which were authentic to Iran government and its content was indispensable to the addressees. If a captive want to write a power of attorney then he filled one of those papers and sent it to his family. For brevity, I avoid exemplifying an instance in this article.

۴. Conclusion

Studying about six thousand letters of freedmen, it was concluded that they can be divided into different types as: letters with frontispiece (in blue and red), letters without frontispiece, pattern letters and exclusive letters. There are some main patterns in captivity letters which are repeated in most of captives' letters. If pattern letters are considered as the most important general kind of captivity literature, it will be noticed that they are continuator of the style of Akhavani letters in previous centuries of Persian literature in their structure, frequent frameworks, in the way they begin, the text form of the letters and their end. The distinction between captivity letters and ancient correspondences are caused by the diversity in their expression and simplicity of words, and how they get close to colloquial language and abundant use of words related to accents.

This distinction has special sight in letters where political and revolutionary thoughts of writers were posed and also in descriptions of the condition and qualification of camps.

Key words: Captivity literature, Letter writing, Freedman letters, Pattern letters, Letters with frontispiece

References [In Persian]:

Abad, M. (۲۰۱۴). *I'm alive*. ۱۰th ed. Tehran. Borouj.

Abutorabi, A. (۲۰۱۱). *The charter of innocence and servitude*. Tehran: Payam-e Azadegan. [In Persian]

Alidoost Ghazvini, A. (۲۰۰۶). *Rainy cloud*. Tehran: Payam-e Azadegan [In Persian]

- Amid, H. (۲۰۱۰). *Persian dictionary*. ۱st ed. Tehran. Ashjaa.
- Aryanpour, Y. (۲۰۰۸). *From Saba to Nima*. Vol. ۱. Tehran. Zovar.
- Bahar, M. (۲۰۰۵). *Stylistics*. Vol. ۱, ۸th ed. Tehran: Amir Kabir.
- Daneshgar, M. (۲۰۰۶). *Step by step letter writing*. Vol. ۳. Tehran: Talayeh.
- Daneshpajooch, M. (۱۹۹۸). *The evolution of letter writing in Persian literature*. Tehran: Allameh Tabatabaei University. [In Persian]
- Ghaderi, F. (۲۰۱۱). Resistance sights in Mohammad-Al-Maghout's works. *Resistance literature leaflet*. Fall ۱۳۸۹ and Spring ۱۳۹۰. ۴۳۰. [In Persian]
- Kafi, Gh. (۲۰۱۳). *The literature of Islamic Revolution and holy defense*. Vol. ۱, Tehran: Mojtime Farhangi-ye Ashoura.
- Khatibi, H. (۱۹۹۶). *Prose technique in Persian Literature*. Tehran. Zovar. [In Persian]
- Khomeini, R. (۲۰۰۸). *Imam's Sahifeh*. Tehran: The Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works.
- Modabberi, M., et al. (۲۰۱۲a). An investigation of Esfazari epistolary style, *Journal of stylistic of Persian Poem and Prose (Bahar-e Adab)*, ۵(۲), ۴۲۷-۴۴۴.
- Modabberi, M., et al. (۲۰۱۲b). An investigation of the content and structure of Esfazari epistolary, *Textual Criticism of Persian Literature*, ۴۸(۳), ۱-۲۴.
- Moein, M. (۱۹۸۴). *Persian dictionary*. ۴th ed. Tehran: Amir Kabir.
- Noori, H. (۲۰۰۸). *Three thousand days in captivity*. Tehran: Payam-e Azadegan. [In Persian]
- Ramezani, A. (۲۰۱۳). The history of epistolary and letter writing in Iran from the beginning to the ۷th century AH. *Journal of Persian Language and Literature*, ۵(۱۴), ۱۰۷-۱۳۰.
- Rastegar Fasaee, M. (۲۰۰۱). *Types of Persian prose*. Tehran. Samt.
- Rezaei, H., et al. (۲۰۱۳). The stylistic study of epistolary prose and composition in the Safavid era with emphasis on Name-ye Nami, *Journal of stylistic of Persian Poem and Prose (Bahar-e Adab)*, ۶(۲), ۲۲۵-۲۴۱.
- Sanati, M. (۲۰۱۰). *Familiarity with the holy defense literature*. Tehran: Foundation for Preserving the Works and Propagating the Values of the Holy Defense. [In Persian]

Sangari, M. (۱۳۸۰). *Literature of Holy defense*.
Tehran: Foundation for Preserving the Works and Propagating
the Values of the Holy Defense.

References [In Arabic]:

Quran, (۱۳۰۰). (M. Fooladvand, Trans.). Tehran. Dar-al-Quran-al-
Karim

Electronic References:

<http://pw\bushehr.mihanblog.com/post/category/>

<http://pw\bushehr.mihanblog.com/post/category/>

<http://pw\bushehr.mihanblog.com/post/category/>

<http://revolution.shirazu.ac.ir>

<http://pw\bushehr.mihanblog.com/post/category/>

نشریه ادبیات پایداری

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

دانشگاه شهید باهنر کرمان

سال یازدهم، شماره بیستم، بهار و تابستان ۱۳۹۸

بررسی ویژگی‌های ساختاری و محتوایی در نامه‌های آزادگان

جنگ تحمیلی

(علمی-پژوهشی)

علی محمد روانستان^۱

دکتر احمد امیری خراسانی^۲

دکتر محمدصادق بصیری^۳

چکیده

ادب پایداری و مقاومت یکی از گونه‌های سرآمد، پذیرفته شده و مقدس در تمامی کشورهاست. در این میان، ادبیات اسارت که از زیر شاخه‌های مهم ادب جنگ است، در ادبیات سایر ملل، جایگاه درخشانی دارد. پس از انقلاب اسلامی، این گونه ادبی در ایران مورد توجه شاعران و نویسندگان قرار گرفت و آثار متعددی در این زمینه خلق و آفریده شد.

یکی از وجوه اصلی ادبیات اسارت که تاکنون از دید پژوهشگران مغفول مانده، توجه به شیوه نامه‌نگاری اسیران جنگ تحمیلی است.

این گونه از ادب اسارت، علاوه بر اهمیت محتوایی از نظر ساختار، سبک و زبان نیز حائز توجه است.

^۱ دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه شهید باهنر کرمان. (نویسنده مسئول):

nashrezarrineh@yahoo.com

^۲ استاد زبان و ادبیات فارسی دانشگاه شهید باهنر کرمان. amiri@mail.uk.ac.ir

^۳ استاد زبان و ادبیات فارسی دانشگاه شهید باهنر کرمان basiri@mail.uk.ac.ir

تاریخ پذیرش نهایی: ۱۳۹۴-۱۰-۱۳

تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۴-۰۶-۱۵

در این مقاله، پس از بررسی نزدیک به شش هزار نامه از آزادگان، ویژگی‌های ساختاری و معنایی آنها به روش تحلیل محتوایی، طبقه‌بندی و تحلیل می‌شود. این نوع نامه‌ها در تقسیم‌بندی‌هایی با عناوین سرلوحه‌دار، بی‌سرلوحه، الگویی (کلیشه‌ای) و منحصر به فرد جای گرفته‌است.

در یک نگاه کلی باید گفت که در ادب فارسی، نامه‌های اسیران، ادامه‌دهنده سنت ترسالات اخوانی در ادبیات است؛ با وجود این، چنین نامه‌هایی از نظر ساختار، زبان، محتوا و نوع کارکرد، تمایزاتی با دیگر نامه‌های اخوانی دارد.

واژه‌های کلیدی: ادبیات اسارت، ادبیات پایداری، ادبیات جنگ، نامه‌های آزادگان

۱- مقدمه

نامه‌نگاری، فرایندی است که طی آن با ارسال نوشته‌ای از فردی به فرد یا افراد دیگر، بین آنها ارتباط برقرار می‌شود. نامه‌نگاری می‌تواند در مورد هر موضوعی انجام شود. نامه‌نگاری در قدیم بیشتر به صورت کاغذی بوده؛ اما امروزه با پیشرفت تکنولوژی و اختراع ابزارهایی چون رایانه، اینترنت، تلفن همراه و...، نامه‌نگاری کاغذی و مکاتبات سنتی رنگ باخته و تا حد زیادی جای خود را به فناوری‌های نوین داده‌است.

در تعریف لغوی این واژه باید گفت، نامه مطلبی است که خطاب به فردی معین نوشته می‌شود. دهخدا نامه را چنین تعریف کرده‌است: مراسله، مکتوب، قرطاس، قرطس، کتابت، کاغذی که به نام کسی نوشته شود، نوشته، مکتوب، رقع، تعلیق، خط، کتابت، مراسله، مرقومه، رقیمه (دهخدا، ذیل واژه «نامه»).

با نگاهی به آثار گذشتگان درمی‌یابیم که آنان نیز از این مسئله مهم (نامه) آگاه بوده‌اند و از همین رو، مطالب مختلف بسیاری را در لابه‌لای نامه‌های خود به دیگران به جای گذاشته‌اند که امروزه برای ما به یادگار مانده‌است و ما با نگاه به آنها، از مطالب گوناگون و علمی آنها بهره‌برداری و استفاده می‌کنیم (دانشگر، ۱۳۸۵: ۹).

در سده‌های پس از اسلام نیز، با تلفیق اصول نامه‌نگاری فارسی و عربی و تأثیرپذیری کاتبان از فنون بلاغی قرآن، همچنین توجه به شیوه کتابت نامه‌های پیامبر و خلفا به پادشاهان کشورهای اطراف و عاملان و کارگزاران حکومت اسلامی، نامه‌نگاری به زبان عربی و به شیوه‌ای اسلامی- ایرانی در میان دبیران رواج گرفت. فراوانی مکاتبات در این دوران و همچنین تأثیرپذیری اعراب از شیوه نامه‌نگاری دبیران ایرانی پیش از اسلام، سبب شد تا نامه‌ها متناسب با کاربرد و نوع مخاطب، اجزا، تقسیم‌بندی و ساختار خاصی یابند. (خطیبی، ۱۳۷۵: ۳۰۹-۳۶۱).

از قدیم دو روش برای نامه‌نگاری وجود داشته است؛ یک، روش ادیبان که اغلب نامه‌های خود را با نثری مسجع (آهنگین) و ادبی آغاز می‌کردند. سراسر نامه پر بود از ظرایف و نکات ادبی که گاهی ابیاتی را نیز چاشنی کلام خود می‌ساختند. در این زمینه مجموعه‌هایی از نامه‌های بزرگان ادب فارسی از جمله جلال‌الدین محمد مولوی، میرزا ابوالقاسم قائم‌مقام فراهانی و گروهی دیگر بر جای مانده است (دانشگر، ۱۳۸۵: ۲۷-۲۸) و دیگر، روش معمول میان مردم عادی بود؛ بدین صورت که پیش از مطالب اصلی، مقدمه‌ای به صورت قالبی و تکراری در تمام نامه‌های دوستانه می‌نوشتند و پس از آن با جمله «باری عرض می‌شود که...» موضوع اصلی نامه را آغاز می‌کردند که معمولاً بیش از چند جمله نبود (همان: ۲۸-۳۰).

از اواسط دوران قاجار و با ظهور نویسندگانی چون فاضل خان گروسی، میرزا ملکم‌خان و بیش از همه قائم‌مقام فراهانی، تا حدودی شیوه نامه‌نگاری در ادبیات فارسی متحول شد؛ چنانکه در نامه‌های قائم‌مقام علاوه بر ساده‌شدن زبان و نزدیکی به گفتار طبیعی، جملات، کوتاه‌تر شد و افراط در کاربرد آرایه‌های بدیعی به حداقل رسید (آرین‌پور، ۱۳۸۷: ۶۵).

نویسندگان متأخر و معاصر هم کوشیده‌اند که معنی را بر لفظ غلبه و تقدّم دهند و هر جا که لغت و ترکیب و عبارتی، فهم معنی را دشوار کند، لفظ را فدای معنی کنند (دانش‌پژوه، ۱۳۷۷: ۳۴).

ساده‌شدن ساختار و زبان نامه‌های اداری، حکومتی، دوستانه و خانوادگی که از نتایج رشد سوادآموزی بود و باعث گسترش نامه‌نگاری شد، در دهه‌های پس از انقلاب اسلامی

ایران و به‌ویژه در زمان جنگ تحمیلی، به عنوان یکی از مهم‌ترین ابزارهای ارتباطی تلقی شد و جایگاه پررنگی در اذهان یافت.

۱-۱- بیان مسئله

پایداری را می‌توان، ایستادگی در برابر هر نوع تجاوز دانست. اگر اسارت هم نوعی از پایداری باشد؛ پس ادبیات اسارت هم جزوی از ادبیات پایداری است؛ بنابراین می‌توان گفت که در دوران ادبیات فارسی هیچ‌گاه به اندازه دهه‌های پس از انقلاب، آثاری در این حوزه خلق و نگاشته نشده‌است.

با توجه به اهمیت ترسّل در ادبیات اسارت و ارتباط آن با سنت نامه‌نگاری فارسی، در این مقاله، ضمن پرداختن به جنبه‌های ساختاری، محتوایی و مفهومی نامه‌های آزادگان، الگوهای اصلی و تکرار شونده نامه‌ها چه به صورت عام و چه به صورت خاص استخراج خواهد شد و پیوند ادبیات اسارت در حوزه نامه‌نگاری و همچنین تفاوت‌ها و شباهت‌های این گونه از منظرهای زبانی و محتوایی با گذشته ادبیات فارسی تحلیل و بررسی خواهد شد.

۱-۲- پیشینه پژوهش

اغلب پژوهشگران در آثاری که به صورت کلی به تاریخ، ادبیات و نشر فارسی پرداخته‌اند، از وضعیت نامه‌نگاری نیز سخن گفته‌اند؛ از جمله بهار (۱۳۸۴) در سبک‌شناسی، خطیبی (۱۳۷۵) در فنّ نشر، رستگار فسایی (۱۳۸۰) در انواع نشر فارسی، تفضّلی (۱۳۷۸) در تاریخ ادبیات ایران پیش از اسلام و دیگران به توصیف وضعیت نامه‌نگاری در دوره‌هایی از ادب فارسی توجه کرده‌اند.

همچنین رضانی (۱۳۹۲) در مقاله «پیشینه ترسّل و نامه‌نگاری در ایران از آغاز تا قرن ششم هجری»، پیشینه ترسّل را تا آغاز قرن ششم بررسی کرده‌است. مدبری و دیگران (۱۳۹۱) در دو مقاله جداگانه به بررسی ویژگی‌های سبکی، محتوایی و ساختاری در ترسّل اسفزاری پرداخته‌اند و رضایی و دیگران (۱۳۹۲)، ویژگی‌های ترسّل را در عصر صفوی بررسی کرده‌اند.

با این حال تاکنون، پژوهشی در حوزه ویژگی‌های نامه‌نگاری در ادبیات معاصر و ادبیات انقلاب اسلامی صورت نگرفته و حتی پژوهشگران ادبیات دفاع مقدس از جمله سنگری (۱۳۸۹)، صنعتی (۱۳۸۹) و کافی (۱۳۹۳) با وجود اهمیت نامه‌نگاری در ادبیات دوران جنگ، ویژگی‌های ترسلمات رزمندگان و آزادگان را بررسی نکرده‌اند.

۱-۳- اهمیت و ضرورت تحقیق

واقعیت آن است که در موضوع اسارت با همه پیچیدگی و فراز و فرودهایش، تاکنون تحقیقاتی که بر مبنای اصول قابل قبولی باشد، به رشته تحریر درنیامده است. پژوهش در زمینه نامه‌های دوران اسارت نیز، چندان دقیق و اصولی نیست؛ از این رو نگارنده، پرداختن به موضوع مذکور را بر خود و سایر علاقه‌مندان واجب و الزامی می‌داند.

۲- بحث

غیر از تقسیم‌بندی‌های رایج در حوزه ادبیات و مکاتبات، نامه‌های اسارت را می‌توان از نظر شکل ظاهری، عام یا خاص بودن، مخاطب و نیز محتوا به گونه‌های زیر تقسیم‌بندی کرد:

نامه‌های سرلوحه‌دار، نامه‌های بدون سرلوحه، نامه‌های الگویی (کلیشه‌ای) و نامه‌های منحصر به فرد

در بخش اصلی مقاله، به بررسی و تحلیل ویژگی‌های هر یک از این گونه نامه‌ها در ادبیات اسارت خواهیم پرداخت.

۲-۱- نامه‌های سرلوحه‌دار

نامه‌هایی هستند با انگ و نشان مخصوص به یک سازمان، دستگاه حکومتی، شرکت، کارخانه و ... که با همین انگ و نشان از دیگر نامه‌ها باز شناخته می‌شوند. این برگه‌های سرلوحه‌دار در دوران اسارت برای نوشتن نامه در اختیار اسرا قرار می‌گرفت. برگه‌های مذکور در دو رنگ سفید و آبی با طول ۲۲ سانتی‌متر و عرض ۱۵ سانتی‌متر بود که پشت

آنها نشانی فرستنده و گیرنده نوشته می‌شد و روی آن به دو قسمت تقسیم شده بود؛ قسمت بالای آن، مخصوص متن نامه اسیر بود و در پایین برگه، مخاطب می‌توانست پاسخ خویش را به اسیر بنویسد. این کاغذها، مخصوص سازمان صلیب سرخ جهانی بود که فرم ویژه‌ای داشت:

۲-۱-۱- نامه‌های با رنگ آبی

این نوع نامه یا به اسیرانی داده می‌شد که برای اولین بار با نمایندگان صلیب سرخ ملاقات می‌کردند و برای اولین بار هم می‌خواستند نامه بنویسند؛ یا به آنهایی که مدت‌ها در نوشتن نامه به رویشان بسته شده و از خانواده‌شان بی‌خبر بودند. این گونه برگه‌ها یک طرفه بود و فقط اسیر می‌توانست در قسمت پایین آن نامه بنویسد و خبر سلامتی خود را به خانواده‌اش بدهد.

۲-۱-۲- نامه‌هایی با رنگ سفید

این قبیل نامه‌ها، همه سرگشاده بودند و هنگام خروج از عراق یا ورود به آن، باید از مسیر اداره سانسور عراق می‌گذشت که معمولاً اعضای سازمان مجاهدین خلق، آن را اداره می‌کردند.

۲-۲- نامه‌های بدون سرلوحه

نامه‌هایی بودند که بدون داشتن سرلوحه و نشانه‌ای بر روی کاغذهای معمولی مثل کاغذ دفتر یا انواع دیگر کاغذهای ساده یا خط‌دار نوشته می‌شدند؛ یعنی کاغذهایی که در دوران اسارت برای اسیران کاربرد چندانی نداشت.

۲-۳- نامه‌های الگویی (کلیشه‌ای)

با توجه به فرهنگ فارسی معین، نامه‌های کلیشه‌ای نامه‌هایی هستند که در یک قالب و چارچوب خاص نوشته می‌شوند و معمولاً سبک و ساختار آنها یکسان و شبیه به هم است؛

بنابراین می‌توان گفت که بیشتر نامه‌های دوران اسارت کلیشه‌ای هستند؛ چون در یک قالب معین و با یک ساختار خاص نوشته شده‌اند. کاغذ نامه‌ها یک‌دست، یکسان و هم‌اندازه است و حجم و فضای نامه‌ها، محدود و محتوای آنها در حد سلام و علیک و احوالپرسی بوده است.

نامه‌های الگویی را می‌توان از دو جنبه کلی مورد بررسی قرار داد: ۱- از نظر مخاطب و نوع کاربرد ۲- از نظر چارچوب غالب در ساختار

۲-۳-۱- تقسیم‌بندی نامه‌های الگویی از نظر مخاطب و نوع کاربرد

نامه‌های الگویی از نظر نوع مخاطب و کاربرد به نامه‌های شخصی یا خانوادگی، دوستانه، سیاسی و نامه به دشمنان تقسیم می‌شود.

۲-۳-۱-۱- نامه‌های شخصی (خانوادگی)

نامه‌های شخصی، نامه‌هایی هستند که اسیر به اعضای درجه یک خانواده‌اش نوشته است. این افراد عبارت‌اند از: پدر، مادر، خواهر، برادر، همسر و فرزند. در این میان مکاتباتی هم میان اسیر و دیگر بستگانش انجام می‌شد؛ در ادامه، بخشی از نامه‌آزاده اکبر عسکری که به سه دخترش نوشته، از نظر می‌گذرد:

«... سه بلبیل داشتم شاد و غزلخوان / که بودند خرم و خوشحال و خندان / دمامم می‌سرودند از برایم / ولی [من] دور ماندم از گلستان / فلک از باغ و بستانم جدا کرد / شدم محروم از آن نغمه‌سرایان / دل آن خوشنویان شاد باد!! / خدا باشد همیشه یار ایشان» (عسکری، تاریخ ملاحظه ۱۳۹۴/۶/۲۰).^۱

^۱ . <http://pw\bushehr.mihanblog.com/post/category/>

۲-۳-۱-۲- نامه‌های دوستانه

می‌توان نامه‌های دوستانه را ادامه‌دهنده سنت نامه‌های اخوانی در ادبیات کهن دانست؛ با این تفاوت که از نظر زبان و ساختار، نامه‌های دوستانه اسیران، ساده‌تر از نامه‌های اخوانی در ادبیات کهن است. از منظر محتوایی نیز، چنانکه در بخش الگوهای متن اشاره خواهد شد، مفاهیم این نامه‌ها تا حدودی متمایز از سنت نامه‌نویسی کهن است و بیش از اینکه صیغه فردی داشته باشد، مؤید دیدگاه سیاسی و مذهبی نویسندگان آن است.

در نامه‌های دوستانه، در مقایسه با نامه‌های خانوادگی، نویسندگان بیش از اینکه به احوالپرسی و ابراز دلتنگی توجه کنند، به بیان دیدگاه‌های سیاسی و انقلابی خود رغبت نشان می‌دهند. این نامه‌ها، گاه مخاطبان فردی و گاه جمعی دارند و نویسندگان در آنها بیش از نامه‌های فردی به نثر ادبی نزدیک شده‌اند که این بر خلاف نامه‌های خانوادگی است که در آنها جنبه‌های عاطفی نثر بیش از جنبه‌های ادبی آن جلوه می‌کند؛ علاوه بر جلوه‌های ادبی در نامه‌های دوستانه، این نامه‌ها سرشار از توصیه‌های انقلابی و مذهبی به هم‌زمان و دیگر یاران مبارز آنان است؛ چنانکه در نامه آزاده علی محمد روانستان که به دوستش بهمن (مصطفی) بازایی نوشته است، دیده می‌شود:

«... به عنوان برادر کوچک‌تر، برای هر چه بیشتر آماده شدن، یک توصیه به تو می‌کنم که هدفی را که اوّل داشتی، فراموش نکن و مسجد را رها نکرده و در پای منبر مفید حاضر شو و زیاد در جلسات شرکت کن و ذخیره علمی کن که بعد از برگشتن با تو بسیار کار دارم. تأکیدم بر منبر زیاد است؛ چرا که در منبر صالحیت است و...» (۱)

۲-۳-۱-۳- نامه به امام خمینی (ره)

عشق و علاقه فراوان اسیران جنگ تحمیلی به نظام اسلامی ایران و مسئولان حکومتی، به‌ویژه حضرت امام خمینی (ره) باعث شده بود تا آنها با وجود اینکه برای هر بار مکاتبه با ایران، دو برگ کاغذ نامه بیشتر در اختیارشان قرار نمی‌گرفت؛ اما هر از گاهی قید خانواده را بزنند و نامه را به پدر معنویشان حضرت امام خمینی بنویسند.

چنانکه در نامه‌هایی که خطاب به حضرت امام خمینی (ره) نوشته شده‌اند، دیده می‌شود، استفاده از نمادها و استعاره‌ها برای نام امام و همچنین بیان محترمانه به مخاطب از ویژگی‌های اصلی این نامه‌هاست. متن نامهٔ آزاده علی ابوالقاسمی (خدامانده) به حضرت امام خمینی که از منظر نوع کارکرد نمادین، از نمونه‌های قابل ذکر در این دسته از نامه‌هاست، در زیر از نظر می‌گذرد:

«خدمت سرور گرام و عزیزم روحی جان سلام عرض می‌کنم و ... به هر حال، روحی جان! روحم برایت در حال پرواز است. حدود دو سال است که هیچ خبری از شما ندارم و شما خوب می‌دانید که احتیاج به پند و اندرزهای شما دارم و شما ما را از این نعمت بی‌بهره نفرمایید. امیدوارم در نامه‌هایتان از «میهن» بنویسید که چه کار می‌کند و با کی رابطه برقرار کرده و زمین‌ها را چه می‌کارد و کارش با «حسین خرکچی» به کجا رسید. شنیدم یه بار حسابی داغونش کردی؛ به هر حال منتظر دعا‌های خیر شما هستیم و امیدوارم که ما را در دعا‌های شب جمعه و شب چهارشنبه در جمکران و محافل فراموش نکنید.

از قول اینجانب به «عمو حسین وزیری» و «اکبر مجلسی» و «حسینعلی» و «شهدی احمد» و برادر بسیار عزیزم «سیدعلی» و خانواده و «اکبر آقا» و خانواده (شنیدم که چند وقت پیش به گردشی به خارج رفته بود، چه سوغاتی آورده؟) سلام خیلی خیلی برسانید...». فرزند کوچک شما، علی خدامانده (امام خمینی، ۱۳۸۷، ج ۱۹: ۴۱۶).

یکی از نکاتی که در این نامه حایز اهمیت است، اشاره به بیان طنزگونه و به کاربردن استعاره برای مقامات سیاسی ایران است. به کارگیری آرایهٔ استعاره، این گونه نامه‌ها را به نامه‌های رمزی تبدیل کرده و باعث شده تا اسیر به راحتی و بی‌آنکه دشمن متوجه منظور او گردد، حرف‌هایش را بزند و دشمن از کشف رمز و اشارات موجود در نامه عاجز بماند. اشارات و واژه‌های «روحی»، «حسین خرکچی»، «یه بار حسابی داغونش کردی»، «جمکران»، «عمو حسین وزیری»، «اکبر مجلسی»، «حسینعلی»، «شهدی احمد»، «سیدعلی» و «اکبر آقا» که در این نامه دیده می‌شود، به ترتیب استعاره از «امام خمینی و برگرفته از شعار، روح منی خمینی - بت شکنی خمینی» است. «صدآم حسین، رئیس جمهور وقت

عراق»، «پیروزی رزمندگان اسلام در جبهه‌های نبرد»، «جماران»، «میرحسین موسوی - نخست وزیر وقت»، «هاشمی رفسنجانی - رئیس وقت مجلس شورای اسلامی»، «حسینعلی منتظری - قائم مقام رهبری»، «سید احمد خمینی - فرزند حضرت امام خمینی»، «سید علی خامنه‌ای - رئیس جمهور وقت» و «آقای علی اکبر ولایتی - وزیر امور خارجه وقت» است. در بسیاری از این نامه‌ها، نویسندگان، حضرت امام را با القابی چون پدر، پدر بزرگ، پدرجان و ... یاد می‌کنند که علاوه بر غیر مشخص کردن نام مخاطب برای مأموران بعثی، از ارادت آزادگان به حضرت امام خمینی حکایت دارد.

یکی دیگر از نامه‌های نوشته شده به حضرت امام، نامه آزاده محمد حمزه‌ای است که آغازی متفاوت با دیگر نامه‌ها دارد. ایشان در نامه‌نگاری از نماد استفاده کرده است. استفاده از سجع، کارکرد موسیقایی واژگان و نمود عناصر عینی و بیرونی در صور خیال، از دیگر ویژگی‌های نامه‌نگاری محمد حمزه‌ای است. (امام خمینی، ۱۳۸۷، ج ۲۰: ۳۰۷).

از آنجا که پاسخ حضرت امام در این دسته از نامه‌ها از منظر اعتباربخشی به ادبیات اسارت، حایز اهمیت است، نمونه‌ای از پاسخ معظم له را به نامه آزادگان که در صحیفه نور منعکس شده است، از نظر می‌گذرانیم:

بسمه تعالی «فرزند بسیار عزیزم، از نامه دلسوزانه شما بسیار متأثر گردیدم. من ناراحتی شما عزیزان دربند را احساس می‌کنم. شما هم ناراحتی پدرتان را که فرزندان عزیزش دور از وطن هستند، احساس کنید. عزیزان من! سید و مولای همه ما حضرت موسی بن جعفر (ع)، بیش از همه شماها و ماها در رنج به گوشه زندان به سر بردند. برای اسلام عزیز، شما صبر کنید. خداوند، فرج را ان شاء الله تعالی نزدیک می‌نماید و پدر پیر شما را با دیدن شما شاد می‌فرماید. به همه عزیزان دربند سلام مرا برسانید. من از دعای خیر فراموشتان نمی‌کنم. خداوند حافظ شما باشد». پدر پیرت (خ) (امام خمینی، ۱۳۸۷، ج ۲۰: ۱۰۷).^۱

^۱ . برای مشاهده دیگر پاسخ‌های حضرت امام خمینی (ر.ک امام خمینی، ۱۳۸۷، ج ۲۰: ۳۰۷).

۲-۳-۱-۴- نامه به دشمنان

یکی دیگر از گونه‌های اصلی نامه‌های اسارت از منظر مخاطب، نامه‌هایی است که خطاب به دشمنان انقلاب اسلامی و نیروهای مقابل نوشته شده است. این نامه‌ها از منظر لحن حماسی و جمع محور بودنشان، کاملاً با نامه‌های خانوادگی متمایز هستند و نوع انتخاب واژگان در آنها نیز، متناسب با هدف نگارش آنها تا حدودی با دیگر نامه‌ها متفاوت است؛ برای مثال، اگر در نامه‌های خانوادگی انعکاس زبان محاوره، لهجه‌ها و واژه‌های ساده عامیانه را می‌توان دید، زبان این دست نامه‌ها کاملاً رسمی و کتابی و شبیه بیانیه‌های سیاسی است.

از میان نامه‌هایی که به دشمنان و نیروهای معاند با نظام اسلامی و از قلم اسیران نوشته شده است، نامه‌های خطاب به سانسورچیان عراقی، بسامدی بیش از دیگر نامه‌ها دارد. نامه آزاده کمال خاتم یکی از نمونه‌های خوب از این دست نامه‌هاست. استفاده از لحن طنز آگین و در عین حال، بیان فاخر و رسمی، اعتدال در طول جملات و بیان عاطفی تعلیمی از ویژگی‌های اصلی این نامه است که تا حدودی سبب تأثیرگذاری آن بر مخاطب شده است:

«... برادر! یک لحظه خودت را جای من اسیر بگذارید. یک لحظه فکرتش را بکن که برای یک سال، فقط یک سال زن و بچه‌هایت را ندیده‌ای. دوست گرامی! چه احساسی دارید؟ من هشت سال است، نه تنها من؛ بلکه ده‌ها هزار اسیر ایرانی و عراقی، چنین زجری را متحمل شده‌ایم و خواهیم شد. به بزرگی خدا قسم! فقط یک لحظه خودتان را جای ما اسرا قرار دهید. آنگاه قضاوت کنید و نامه‌های اسرا را به هر صورت که می‌خواهید برایمان بفرستید. خداوند بزرگ توفیق‌تان دهد که (هدایت شوید) و امیدوارم همه ما در روز رستاخیز، آسوده‌خاطر در مقابل عدل الهی قرار گیریم.» (خاتم، تاریخ ملاحظه ۱۳۹۴/۶/۲۰).^۱

^۱ .<http://pw11bushehr.mihanblog.com/post/category/11>

۲-۳-۲- تقسیم‌بندی الگوی نامه‌ها از نظر چارچوب غالب در اجزای

ساختاری آنها

ارکان تشکیل‌دهنده نامه‌ها در مکاتبات سده‌های پنجم تا هفتم عبارت‌اند از: ۱- صدر مناشیر، شامل جملات دعایی، توصیفات و دیگر جمله‌ها و عبارت‌های شاعرانه در آغاز نامه‌ها همراه با استفاده از اشعار عربی و فارسی و ذکر سلام و تحیت، ۲- شرح اشتیاق که شاعرانه‌ترین بخش نامه بوده‌است و متن اصلی آن را دربرمی‌گیرد، ۳- خاتمه نامه شامل دعا و نعت و حمد.

کنار ارکان اصلی یاد شده، بخش‌های فرعی نیز در نامه‌ها دیده می‌شود؛ از قبیل: اعلام وصول نامه، سلام و تحیت، اخبار از سلامت حال خود و بستگان و استخبار از سلامت کسان و خویشان و ذکر انتظارات (خطیبی، ۱۳۷۵: ۴۱۴-۴۲۳).

با توجه به این مطالب، نامه‌های آزادگان ایران نیز، به‌طور کلی از سه بخش «کلیشه‌های آغازی»، «کلیشه‌های متن» و «کلیشه‌های پایانی» تشکیل شده‌است.

در ادامه به معرفی برخی از الگوهای تکرار شونده در متن نامه‌ها و آوردن نمونه‌هایی از آن خواهیم پرداخت.

۲-۳-۱- الگوهای تکرار شونده در آغاز نامه‌ها

این نامه‌ها معمولاً با عبارت‌هایی که مربوط به نام خدا هستند، آغاز می‌شوند و گاه با آیه‌ای از قرآن کریم یا حدیثی از ائمه معصومین (ع) یا شعر یا جمله‌ای از امام خمینی (ره) و ... ادامه می‌یابند.

برای نمونه از الگوهای آغازین نامه‌ها که در آنها به ستایش و تحمید خداوند توجه شده‌است، می‌توان به موارد زیر اشاره کرد که از میان آنها برخی عبارات، کاربردی عام دارند و مخصوص ادبیات اسارت نیستند؛ مانند «بسم الله الرحمن الرحیم» و «بسمه تعالی». دسته‌ای دیگر، نشان‌دهنده روحیه پایداری، بیان حماسی و تفکر انقلابی آزادگان است؛ از جمله: «بسم الله القاصم الجبارین»، «با یاد الله پاسدار حرمت خون شهیدان».

دسته سوم از عبارات‌های تحمیدی آغازین، مواردی هستند که به گونه‌ای با ادبیات اسارت پیوند دارند و در آنها از مفاهیمی چون رهایی، آرامش و آزادی بهره گرفته شده است؛ مانند «به نام الله، آنکه دل‌ها با نامش آرام می‌گیرد» و «به نام الله یاور بیچارگان».

۲-۳-۱- الف- نمونه‌هایی از آیات قرآن در آغاز نامه‌ها

آیاتی نیز که در آغاز نامه‌های اسارت به فراوانی از آنها استفاده می‌شود، به دو دسته اصلی قابل تقسیم‌بندی هستند. بخشی از این آیات، برانگیزاننده مخاطب به پایداری، مبارزه و وفادار ماندن به ارزش‌های انقلابی است؛ مانند (محمد: ۷) و (انفال: ۳۹) و بخشی دیگر از آیات، بیشتر منعکس‌کننده اسارت آزادگان و ضرورت پیشه کردن صبر و توکل و آرامش جستن با یاد خداوند است؛ مانند (بقره: ۱۵۳)، (رعد: ۲۸) و (غافر: ۴۴).

۲-۳-۱- ب- نمونه‌هایی از دعا و سخنان ائمه اطهار

بخش‌هایی از دعا‌های موجود در مفاتیح‌الجنان و ترجمه یا متن احادیث، از دیگر الگوهای آغازین است که در نامه‌های کلیشه‌ای کاربرد داشته و میزان استفاده از این موارد به فراوانی آیات نیست؛ با این حال، در همین نمونه‌های اندک نیز، نشانه‌هایی از هدفمند بودن انتخاب این عبارات را می‌توان دید؛ چنانکه آزاده احمد جوکار در بخشی از نامه‌اش، عبارتی از دعای مخصوص ماه رمضان را که با ادبیات اسارت پیوند دارد، در متن نامه خود استفاده کرده است. «اللهم فكك كل اسير». (۲)

یکی از دلایل اصلی استفاده از عبارات‌های موجود از مفاتیح در متن نامه‌ها، انس آزادگان با ادعیه و تلاوت دعاها در طول اسارت است.

۲-۳-۱- ج- نمونه‌هایی از اشعار در آغاز نامه‌ها

از میان اشعاری که در آغاز نامه‌های اسرا استفاده شده‌اند، برخی از اشعار، شهرتی چشمگیر دارند. در این اشعار، بیش از همه سروده حافظ، سعدی و مولوی به چشم می‌خورد؛ برای نمونه می‌توان به بیت زیر اشاره کرد:

گرچه منزل بس خطرناک است و مقصد بس بعید
هیچ راهی نیست کان را نیست پایان غم مخور
(حافظ)

چنانکه در نمونه بالا دیده می شود، شعر حافظ از آنجا که بیانگر احساسات فردی آزادگان در دوران اسارت است و با تجربه‌ها و اندوه‌های آنان سازگاری دارد، بیشترین میزان کاربرد را در نامه‌های آزادگان دارد. در نامه‌های اسیران ایباتی انتخاب می شد که علاوه بر تهنیت و تسلیت، مفاهیمی چون آرزوی وصال و پایان جدایی آزادگان از دوستان و خانواده به خوبی منعکس بود؛ مانند:

آنچنان مهر توام در دل و جان جای گرفت
که اگر سر برود، از دل و از جان نرود
(حافظ)

از ویژگی‌های ایبات موجود در نامه‌های اسارت، تغییر آگاهانه برخی از آنها متناسب با محتوا و پیام نامه است؛ برای نمونه، آزاده جلیل کویان، واژه «دفتر» در شعر مشهور سعدی را به ضرورت نیاز به «نامه» تغییر داده است.

اول نامه؟ [دفتر] به نام ایزد دانا
صانع پروردگار حیّ توانا (۳)

البته برخی از آزادگان نیز، برخی از ایبات مشهور شاعرانی چون سعدی را با توجه به شناخت ادبی متوسط و یا شناخت شفاهی خود، با خطا در نامه‌های خود درج کرده‌اند؛ مانند:

گر کسی وصل؟ [وصف] او ز من پرسد
بی دلان؟ [بی دل] ز بی نشان چه گوید باز
عاشقان کشته گان معشوقند
برنیاید ز کشـتگان آواز (۴)

آنچه بیش از اشعار شاعران نامی زبان و ادب فارسی در نامه‌های اسارت دیده می شود، بسامد و فراوانی اشعار قابل توجه از اشعار عامیانه در نامه‌های آزادگان است. برخی از این ایبات حتی ممکن است از نظر ادبی چندان ساختارمند نباشند؛ با این حال، در الگوهای آغازین نامه‌های اسارت جایگاهی قابل تأمل دارند. از میان این اشعار نیز برای نمونه یک مورد را ذکر می کنیم:

آخرین روز وداعم مادرم
هر زمان آید به یادم مادرم
حلالم کن توای مادرا!
ز بس آزرده‌ام قلبت، پشیمانم، پشیمانم (۵)

به نظر می‌رسد که اغلب این سروده‌ها یا میراث دانش شفاهی نویسندگان و یا سروده خود آزادگان در زمان نوشتن نامه است. احتمال اخیر آنگاه قوی می‌شود که دودستگی زبانی، غلط‌های متعدّد در کاربرد قافیه و ردیف و همچنین لغزش‌های وزنی را در اغلب این سروده‌ها در نظر بگیریم.

۲-۳-۲- الگوهای تکرار شونده در متن نامه‌ها

متن اصلی نامه‌های اسیران جنگ تحمیلی از بخش‌های مختلفی چون احوالپرسی، بیان اوضاع، سوز فراق و دوری، توصیف اسارت و اردوگاه، وصیت و سفارش، استشهاد به آیات قرآن در متن نامه، تأیید دریافت نامه، بیان امید به بازگشت و سخن از آزادی، درخواست ارسال نامه و عکس، دعوت به مقاومت و پایداری و دفاع از انقلاب تشکیل می‌شود؛ در ادامه، نمونه‌هایی از این بخش از نامه‌ها را می‌خوانیم:

۲-۳-۲- الف- سلام و احوالپرسی

بیشتر نامه‌های الگویی در ادبیات اسارت با عبارت‌ها یا سخنانی چون «سلام»، «با سلام»، «با عرض سلام»، «سلام علیکم»، «خدمت/ حضور ... سلام عرض می‌کنم» و ... آغاز می‌شوند.

نویسندگان نامه‌ها در بخش «سلام» نامه‌ها از دو الگوی اصلی پیروی می‌کنند؛ برخی، سلام و یا عبارت معادل آن را در آغاز «نامه» می‌آورند و پس از آن، نام یا لقب مخاطب را ذکر می‌کنند؛ چون:

«دروود و سلام به پیشگاه تنها منجی انسان‌ها حضرت مهدی موعود و سلام به شما عزیزان».

دسته دیگر، پس از ذکر نام مخاطب نامه، به عرض سلام و احوالپرسی از او می‌پردازند؛ چنان که در موارد زیر دیده می‌شود:

«حضور محترم برادر بهتر از جان خودم کاظم کاویان سلام، ...». (۶)

اغلب نامه‌ها در دو الگوی یاد شده، هنگام ذکر نام مخاطب، اسم خاص او یا نسبت مخاطب با آزاده را در برمی‌گیرند؛ با این حال، اندکی از نامه‌های الگویی هستند که در آنها از بدل و یا استعاره‌هایی ساده به جای نام مخاطب یا در کنار اسم خاص او استفاده شده است؛ برای مثال، استعاره‌هایی چون «ضمن عرض ادب خدمت پرنده زندگانیم». (۷) «نور چشمم، قوت قلبم و امید زندگانیم». (۸)

۲-۳-۲-ب- بیان احساسات و عواطف و سوز فراق و جدایی

بین نویسندگان این گونه نامه‌ها- چه نامه‌های حاوی احساسات و عواطف شاد و چه نامه‌های مشتمل بر بیان سوز فراق- شباهت‌ها و تفاوت‌هایی وجود دارد. با نگاهی نه چندان عمیق به این نامه‌ها، وجوه شباهت و تفاوت نویسندگان آنها به خوبی آشکار می‌شود و معلوم می‌گردد که برخی از اسرا چقدر خویش‌تندار بوده و احساسات خویش را مهار کرده و از بیان نکات و مطالبی که می‌تواند احساسات و عواطف مخاطب را تحریک و آنان را ناآرام کند، پرهیز نموده‌اند و برخی دیگر که تعدادشان هم کم نیست، چقدر جزئی و دقیق احساسات خود، به‌ویژه احساسات فردی‌تر را در نامه‌ها بیان کرده‌اند. این عمده‌ترین وجه تشابه و تفاوت نویسندگان نامه‌های احساسی در اسارت است. در زیر نمونه‌هایی از این نامه‌ها را از نظر می‌گذرانیم:

نمونه‌ای از نامه‌های عاطفی و احساسی

«... همسرم! در این دل شب که نزدیک ساعت ۱۲ است، خالصانه‌ترین سلام‌هام که اکنون بی‌تردید از وجودم برمی‌خیزد و شش‌دانگ حواسم متوجه شماست، بی‌پیرایه چون آرامی این شب، غرش رعد و ریزش بی‌آلایش باران، همانند پرنده‌ای که لحظه‌ای از فراق بچه‌اش نمی‌آساید و ... تقدیم حضور گرامی همسرم می‌نماید». (۹)

نمونه‌ای از نامه‌های حاوی سوز فراق و دوری

«... در حالی که قلبم شکسته، چشمانم پر از اشک گشته، بغض گلویم را در فشار گذاشته، می‌خواهم فریاد بزنم؛ صدایم ... فریاد از کنج این اسارت‌گاه هفت ساله برمی‌آید... سلام بر پدر و مادری رنج‌کشیده با آن دست‌های پر مهر و محبت‌تان. آری، قسم می‌خورم

به آن موهای سفیدت مادر و به آن دست‌های پینه‌بسته‌ات پدر! به آن شب‌هایی که بیدار ماندی در کنارم مادر و به آن دلهره‌ها که داشتی از برایم پدر که:
تا جام اجل نکرده‌ام نوش / هرگز نمی‌کنم آن صفا و صمیمیت و صداقتان را فراموش». (۱۰)

۲-۳-۲-۲-ج-امام، انقلاب و شعارهای انقلابی

اشاره به حضرت امام، سخنان ایشان و دعا برای تندرستی ایشان، یکی دیگر از دورنمایه‌های اصلی نامه‌هاست. آزادگان در اشاره به نام حضرت امام (ره) در نامه‌های خود، به ندرت به صورت مستقیم از ایشان نام می‌بردند و بیشتر موارد، به دلایلی چون ممنوع بودن ذکر نام امام، ترس از گیر کردن نامه در اداره سانسور عراق و نرسیدن آن به ایران و ... از رمزها و استعاره‌های پنهانی برای نام امام استفاده می‌کردند که می‌توان به نمونه زیر اشاره کرد:

«... پدرم در نامه نوشته بود که تازه از باغ مشهدی حسن برگشته‌است. من خوشحال شدم و فقط توصیه می‌کنم، وقتی پدرم به باغ مشهدی حسن می‌رود، صبر و تحمل داشته باشد و پدر بزرگ را دعا کنید. راستی عکس برادرم مهدی که در باغ مشهدی حسن مجروح شده بود، به دستم رسید». (نوری، ۱۳۸۷: ۵۶).

استفاده از نماد پدر بزرگ برای حضرت امام، یکی از مؤلفه‌های اصلی نامه‌های اسارت است.

۲-۳-۲-۲-د-وصیت و سفارش

یکی از مطالبی که در نامه‌های آزادگان بسیار جلوه‌گری دارد، مطالبی دال بر توصیه و سفارش است. اسیران معمولاً در نامه، علاوه بر اینکه از مخاطبانشان نوشتن مطالب دینی و اخلاقی را از زبان بزرگان درخواست می‌کردند، به نسبتی بالاتر، آنان را به انجام نکاتی توصیه و سفارش می‌کردند. مضمون این سفارشات را می‌توان به شرح زیر خلاصه کرد:

۱- دعوت به پایداری و مقاومت که به دلیل اهمیت در بخشی جداگانه به آن اشاره شده است، ۲- اشاره به جهان گذران و فانی بودن تعلقات این جهانی، ۳- دعوت به تقوا و حجاب و عفاف و توجه به آخرت و اعمال، ۴- دعوت به پیروی از امام و شهدا و دفاع از ارزش‌های انقلاب، ۵- تربیت مناسب فرزندان، ۶- ازدواج مجدد، ۷- گرمی داشتن عزیزان و خویشان و ترغیب به صلۀ رحم.

۲-۳-۲-۲-هـ- استهاد به آیات قرآن و احادیث و روایات در متن نامه

معمولاً اسیران جنگ تحمیلی وقتی در متن نامه‌های خود درباره موضوعی با مخاطبانشان سخن می‌گفتند، برای تأکید و صحه گذاشتن بر آن سخنان به قرآن استناد می‌کردند و آیه‌ای را متناسب با موضوع مورد نظرشان در ادامه سخن می‌آوردند؛ مانند «... او یونس را از شکم ظلمانی ماهی، یوسف را از دل چاه، موسی را از دریای سهمگین نیل و ظلم فرعون و ابراهیم را از خرمن آتش نجات می‌دهد و «ان مع العسر یسری». همانا با هر سختی آسانی است». (۱۱)

۲-۳-۲-و- دادن خبر اسارت

یکی از بخش‌های اصلی نامه‌های اسارت که در نخستین نامه‌های آزادگان دیده می‌شود و از این منظر، از مفاهیم خاص ادبیات اسارت به شمار می‌آید، ارائه گزارشی از اسارت یا اعلام خبر آن به مخاطب است.

شیوه اعلام خبر اسارت متناسب با مخاطب نامه و درجه وابستگی و روحیات شخص اسیر شده، دو گونه مستقیم و غیر مستقیم داشت؛ برای مثال برخی نویسندگان، بدون مقدمه خبر اسارت را می‌دادند و برخی دیگر، مقدمه‌چینی می‌کردند. نمونه خبر مستقیم:

«... خدمت برادر عزیزم آقای قنبر شهریاری، سلام! امیدوارم که حالت خوب و هیچ‌گونه ناراحتی نداشته باشید. برادر جان! من در روز ۸ مهرماه به دست ارتش عراق دستگیر شدم و الآن در بازداشتگاه عراق هستم». (۱۲)

نمونه گزارش غیر مستقیم: «... بنده در تاریخ ۱۲/۲۵؟ با اصابت دو تیر، یکی به کف دست راست و دیگری بالای زانوی راستم به زمین افتادم و در روز ۱۲/۲۶؟ نیروهای عراق من را دیدند و به پشت خط فرستادند. چند روزی در یکی از بیمارستان‌های عراق بستری بودم و بعد به اردوگاه اسیران فرستادند». (۱۳)

۲-۳-۲-۲- ز- بیان امید به بازگشت و سخن از آزادی و نوع نگاه به

اسارت

اسیران عمدتاً، انسان‌هایی هدفدار و با انگیزه بودند و اسارت را دنباله جنگ و بخشی از رسالت خود می‌دانستند؛ بنابراین در نامه‌هایشان نه تنها از این مشکل شکایت نمی‌کردند؛ بلکه به خانواده‌هایشان هم روحیه می‌دادند؛ مانند:

«... ان شاء الله به زودی تبادل اسرا شروع شده، به آغوش گرم شما عزیزان برمی‌گردم».

(۱۴)

۲-۳-۲-۲- ح- دعوت به مقاومت و پایداری و دفاع از انقلاب

یکی از مفاهیم اصلی و تکرارشونده در متن نامه‌های اسیران، دعوت مخاطب به مقاومت و پایداری است. در نامه‌هایی که این محتوا را در برمی‌گیرند، نویسندگان متناسب با نوع مخاطب و سبک و روحیه نویسندگی خود از لحن و مضامین متفاوتی بهره گرفته‌اند. لحن نویسندگان نامه‌ها نیز در دعوت به مقاومت با یکدیگر متفاوت است؛ برای مثال، برخی از نویسندگان نامه‌ها، بیشتر با لحنی حماسی و مردانه، مخاطب را به دفاع و پایداری دعوت می‌کنند: «... چاره نیست جز صبر و تحمل که بهترین سلاح برای مبارزه با سختی‌ها و نامایمات زندگی است. خدا کند که شما همیشه در همه مشکلات صبور و بردبار باشید که خدا با صابران است». (۱۵)

۲-۳-۲-۳- الگوهای تکرارشونده در پایان نامه‌ها

اسیران جنگ تحمیلی معمولاً نامه‌هایشان را با دعا و صلوات به پایان می‌بردند. دعاهایی که معمولاً در پایان نامه‌های آزادگان دیده می‌شود، چنین است:

۲-۳-۲-۳-الف- دعوای تکرار شونده

«والسلام علی من اتبع الهدی»، «السلام علینا و علی عبادالله الصالحین».

۲-۳-۲-۳-ب- نمونه‌ای از ابیات پایانی تکرار شونده

ای دل! بساز با غم هجران و صبر کن ای دیده! در فراقش از این بیش خون مبار (۱۶) در پایان مبحث نامه‌های الگویی، از ویژگی‌های زبانی آنها می‌توان به موارد زیر اشاره کرد: ۱- انعکاس زبان شکسته و واژه‌های عامیانه و محلی در آنها متناسب با اقلیم آزاده، ۲- محدودیت دایره واژگانی نامه‌ها و استفاده از واژه‌های تکرار شونده، ۳- کم توجهی به جنبه‌های ادبی زبان، ۴- ظهور اغلاط املائی و دستوری در نامه‌ها.

۲-۴-۱- نامه‌های منحصر به فرد

منظور نامه‌هایی هستند که از منظری، با دیگر نامه‌های آزادگان متفاوت‌اند. این نامه‌ها را می‌توان در چند شاخه معرفی و بررسی کرد. نامه‌های ادبی، نامه‌های زنان آزاده، نامه‌های بزرگان نظامی و سیاسی در دوران اسارت و بیانیه‌های جمعی و نامه‌های انقلابی.

۲-۴-۱- نامه‌های ادبی

نامه‌ای از آزاده علی محمد روانستان:

«... از هنگامه بگویم؛ شخصی محمدنام این بار در سرزمین قوم سلمان با بساطی ساده و بدون تکلف ظهور کرد؛ البته نه ظهوری چون ظهور ظلمه عصر که قبله‌گاه اسلامیان را اسیر خود ساخته‌اند؛ مانند قوم لعین حاکم بر عربستان، امیرنشین‌ها و اسلام‌پنایان نامسلمان، بنی‌امیه‌ها و بنی‌عباس‌ها و مروان بن حکم‌ها، مغول‌ها و چنگیزیان، خسروها و خاقان‌ها و دیگر دام‌نهادهای در دام. او با روحی خداداده و مسیحانفس در شکلک‌های آدمی‌نمایی دمید و ماشین‌های بنده ماشین را به انسان شدن دعوت کرد و مأمور بود تا به پیروی از جدش که بت‌ها را شکست و روم و ایران را به زانو درآورد، او هم ابریتان شرق و غرب را

کرم‌لین و کاخ سفید را با تبر «قولوا لا اله الا الله تفلحوا» در هم شکنند و حکومت خدا را احیا سازد، ...» (۱۷)

نامه آزاده خلیل خنجرنقی از باب اینکه با شعری تقدیم به دخترش همراه شده، درخور توجه است.

«با سلام به گرمی وصال و دیدن تو، عزیزم! دخترم! این نامه که برایت می‌نویسم، چیزی دیگر به جشن تولدت باقی نمانده است. اولین جشن تولدت که گذشت، امید آن داشتم که در دوّمین جشن تولدت باشم؛ ولی ...

تو چشم و جان بابایی / تو دنیایی / برایم مثل رؤیایی / هوایت در دلم دارم / می‌گویم که می‌بینم تو را روزی / برایت هدیه‌ها دارم / عزیزم! مبارک باد میلادت / هزاران سال عمرت باد! / مرا این آرزو در دل نخواهد ماند / که روزی قصه تلخ جدایی را / قصه دریای آبی را / و آن باغ پر از سیب و گلابی را / برایت باز پردازم». (خنجرنقی، ۱۳۶۴).

۲-۴-۲- نامه‌نویسان زن

نامه‌هایی که زنان آزاده نوشته‌اند، از نظر تفاوت جنسیت نویسنده و نوع عواطف منعکس شده در آنها، از منحصر به فردترین نامه‌های ادبیات اسارت است؛ هرچند تعداد این نامه‌ها چندان زیاد نیست. در این بخش از مقاله به معرفی یک نمونه از آزادگان زن و نامه‌های نوشته شده او خواهیم پرداخت.

۲-۴-۲-۱- بیان ویژگی نامه‌های معصومه آباد

از ویژگی‌های نامه‌نویسی معصومه آباد می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:
کوتاهی جملات و رسا بودن محتوا، پرداخت به جزئیات و شتاب در روایت و توصیف دقیق رویدادها و شرح حال، سلامت نسبی زبان و نزدیکی به زبان داستان‌نویسی، غلبه احساس و عاطفه بر زبان، لحن دلسوزانه و امیدبخش.

تعداد نامه‌های به دست آمده از معصومه آباد زیاد نیست؛ با این حال، چند نامه از او که نشان‌دهنده سبک و شیوه نویسنده‌گی اوست، در کتاب «من زنده‌ام» موجود و قابل بررسی است (آباد، ۱۳۹۳: ۸۰۶).

۲-۴-۳- نامه‌های رجال نظامی و سیاسی

نمونه‌ای از نامه خلبان آزاده، شهید حسین لشکری که دارای لقب «سید الاسرای ایران» است، در زیر آورده می‌شود. آزاده شهید «حسین لشکری» پس از گذراندن حدود پانزده سال اسارت در دست دشمن، موفق به ملاقات با نمایندگان صلیب سرخ جهانی شد و اولین نامه را به خانواده‌اش نوشت. متن نامه چنین است:

به نام خدا. «همسر عزیزم سلام، حالت چطور است؟ ان‌شاءالله که خوب هستی. حال علی چطور هست و به یاری خدا او هم که خوب هست؟

من این نامه را برای اولین بار برای می‌نویسم. امروز ملاقات با نماینده صلیب سرخ داشتم و مشخصات مرا ثبت کرد و گفت که از این به بعد می‌توانم نامه برای بنویسم. من نمی‌دانم که چقدر این حرف‌ها درست هست و ما می‌توانیم نامه برای هم‌دیگر بنویسیم؛ ولی من هنوز شک دارم و اگر آن نامه به دست تو رسید، برایم آدرس محل زندگی خودت را بنویس تا نامه‌های بعدی را به آنجا بفرستم.... نخستین اسیر و آخرین آزاده جنگ، خودم هم باور ندارم که نامه می‌نویسم. وضعیت من معلوم نیست و تو شرعاً و عرفاً اجازه داری که اگر خواستی ازدواج بکنی. می‌دانم که خیلی سخت هست؛ ولی چاره چیست؟ در تربیت علی کوشا باش و من راضی به راحتی و آسایش شما هستم». (لشکری، ۱۳۷۴-۱۹۹۵)!

۲-۴-۴- بیانیه‌های جمعی و نامه‌های انقلابی

آزاده سید علی‌اکبر ابوترابی در مقطعی از اسارت (۱۶ تیرماه ۱۳۶۱)، آنگاه که رژیم غاصب اسرائیل به جنوب لبنان حمله کرد و جمع زیادی از مردم بی‌دفاع را به خاک و خون کشید، طی بیانیه‌ای آمادگی خود و همه اسرا را برای جنگ با اسرائیل اعلام کرد که بیشتر اسرا، آن را بالای نامه‌شان نوشتند و به ایران فرستادند (ابوترابی، ۱۳۹۰: ۲۷).

۳- نتیجه‌گیری

آنچه را که از بررسی بیش از شش هزار نامه آزادگان حاصل شده، در نتایج زیر می‌توان طبقه‌بندی و معرفی کرد:

- در کنار قابلیت تقسیم‌بندی این قبیل نامه‌ها به گونه‌های مختلفی چون نامه‌های سرلوحه‌دار (آبی و قرمز) و نامه‌های بدون سرلوحه، می‌توان گفت که چند الگوی اصلی در اغلب نامه‌ها تکرار شده است.

- اغلب نامه‌های اسرا از نظر ساختاری، چارچوب‌هایی تکرارشونده در نحوه آغاز، ساختار متن و پایان خود دارند. این نامه‌ها در کل، ادامه‌دهنده سبک نامه‌های اخوانی در سده‌های پیشین است.

- اصولاً آنچه سبب تمایز نامه‌های اسارت با نامه‌های کهن می‌شود؛ علاوه بر تفاوت زبانی آثار و سادگی واژگان در نامه‌های اسارت و در کنار آن نزدیکی به زبان محاوره و فراوانی واژگان مربوط به لهجه‌ها در آنها، محتوای متمایز نامه‌هاست.

- این تمایز به‌ویژه در نامه‌هایی که در آنها عقاید سیاسی و انقلابی نویسندگان مطرح می‌شود و همچنین در خلال توصیف‌هایی که از وضعیت اردوگاه‌ها نمود یافته، جلوه‌ای خاص دارد.

- در کنار نامه‌های الگویی، به ندرت نامه‌هایی در ادب اسارت نوشته شده که از نظر سبک و شیوه بیان ادبی، نوع نویسنده و مخاطب و همچنین محتوای سیاسی، منحصر به فرد هستند. از میان نویسندگان این دست نامه‌ها آزادگانی چون سید علی‌اکبر ابوترابی، شهید

حسین لشکری، جلیل خنجرنقی، معصومه آباد، احمد یوسفزاده و ... در ادبیات اسارت، سبک و روشی به نسبت متمایز در نوشتن نامه دارند.

پیوست‌ها

- ۱- این نامه در عراق به وسیله آزاده علی محمد روانستان در اردوگاه موصل شماره ۱ نگارش شده است. با توجه به اینکه تاکنون به جز یک کتاب به نام پرنده‌های کاغذی، کار مدوتی در مورد نامه‌های اسرا صورت نگرفته است، نگارنده، علاوه بر نامه‌هایی که از سایت و تارنماهای معتبر گرفته، از شش هزار نامه خام که سازمان بنیاد شهید و امور ایثارگران استان فارس در اختیارش گذاشته، بهره برده و به تعدادی از آنها چون مورد فوق استناد کرده است.
- ۲- این نامه به وسیله آزاده احمد جوکار در اردوگاه موصل شماره ۱ نگارش شده است. (برگرفته از شش هزار نامه موجود در مرکز جمع‌آوری و حفظ اسناد بنیاد شهید و امور ایثارگران استان فارس).
- ۳- این نامه به وسیله آزاده جلیل کاویان در عراق، اردوگاه رمادی جدید شماره ۲ نگارش شده است. (برگرفته از شش هزار نامه موجود در مرکز جمع‌آوری و حفظ اسناد بنیاد شهید و امور ایثارگران استان فارس).
- ۴- این نامه به وسیله آزاده عزیزالله رحمان‌ستایش در عراق، اردوگاه موصل ۱ نگارش شده است. (برگرفته از شش هزار نامه موجود در مرکز جمع‌آوری و حفظ اسناد بنیاد شهید و امور ایثارگران استان فارس).
- ۵- این شعر را آزاده احمد جوکار از اردوگاه عنبر در نامه‌اش آورده است.
- ۶- این نامه به وسیله آزاده جلیل کاویان در اردوگاه موصل ۲ نگارش شده است. (برگرفته از شش هزار نامه موجود در مرکز جمع‌آوری و حفظ اسناد بنیاد شهید و امور ایثارگران استان فارس).
- ۷- این نامه به وسیله آزاده علی خیرآبادی، در اردوگاه رمادی، کمپ ۹ نگارش شده است. (برگرفته از شش هزار نامه موجود در مرکز جمع‌آوری و حفظ اسناد بنیاد شهید و امور ایثارگران استان فارس).

- ۸- این نامه به وسیله آزاده عزیزالله رحمان‌ستایش در اردوگاه موصل ۱ نگارش شده است. (برگرفته از شش‌هزار نامه موجود در مرکز جمع‌آوری و حفظ اسناد بنیاد شهید و امور ایثارگران استان فارس).
- ۹- این نامه در سال ۱۳۶۴ به وسیله آزاده قاسمی در عراق، اردوگاه عنبر نگارش شده است. (برگرفته از شش‌هزار نامه موجود در مرکز جمع‌آوری و حفظ اسناد بنیاد شهید و امور ایثارگران استان فارس).
- ۱۰- این نامه به وسیله آزاده اسماعیل نظافت در عراق- اردوگاه رمادیه- آسایشگاه ۹ نگارش شده است. (برگرفته از شش‌هزار نامه موجود در مرکز جمع‌آوری و حفظ اسناد بنیاد شهید و امور ایثارگران استان فارس).
- ۱۱- این نامه به وسیله آزاده احمد قاسمی در عراق- اردوگاه عنبر نگارش شده است. (برگرفته از شش‌هزار نامه موجود در مرکز جمع‌آوری و حفظ اسناد بنیاد شهید و امور ایثارگران استان فارس).
- ۱۲- این نامه در سال ۱۳۵۹ به وسیله آزاده علی‌بخش شهریاری در عراق- بغداد نگارش شده است. (برگرفته از شش‌هزار نامه موجود در مرکز جمع‌آوری و حفظ اسناد بنیاد شهید و امور ایثارگران استان فارس).
- ۱۳- این نامه به وسیله آزاده نادر منصورآبادی، در اردوگاه رمادی ۲- اردوگاه ۷ نگارش شده است. (برگرفته از شش‌هزار نامه موجود در مرکز جمع‌آوری و حفظ اسناد بنیاد شهید و امور ایثارگران استان فارس).
- ۱۴- این نامه به وسیله آزاده عباس فخاری در عراق، کمپ؟ نگارش شده است. برگرفته از شش‌هزار نامه موجود در مرکز جمع‌آوری و حفظ اسناد بنیاد شهید و امور ایثارگران استان فارس.
- ۱۵- این نامه به وسیله آزاده قلندر عباسی در عراق نگارش شده است. (برگرفته از شش‌هزار نامه موجود در مرکز جمع‌آوری و حفظ اسناد بنیاد شهید و امور ایثارگران استان فارس).
- ۱۶- این نامه به وسیله آزاده نادر منصورآبادی در عراق - اردوگاه رمادیه ۲ نگارش شده است. (برگرفته از شش‌هزار نامه موجود در مرکز جمع‌آوری و حفظ اسناد بنیاد شهید و امور ایثارگران استان فارس).

۱۷- این نامه به وسیله آزاده علی محمد روانستان در عراق- اردوگاه موصل ۳ قدیم نگارش شده است. (برگرفته از شش هزار نامه موجود در مرکز جمع‌آوری و حفظ اسناد بنیاد شهید و امور ایثارگران استان فارس).

منابع

قرآن کریم

- آباد، معصومه. (۱۳۹۳). *من زنده‌ام*. چاپ ۱۰۵. تهران: انتشارات بروج.
- آرین‌پور، یحیی. (۱۳۸۷). *از صبا تا نیما*. ج ۱. تهران: انتشارات زوآر.
- ابوترابی، سید علی‌اکبر. (۱۳۹۰). *منشور پاکی و خدمتگزاری*. تهران: انتشارات پیام آزادگان.
- امام خمینی، سید روح‌الله. (۱۳۸۷). *صحیفه امام*. تهران: مرکز نشر آثار امام خمینی.
- بهار، محمد تقی. (۱۳۸۴). *سبک‌شناسی*. ج ۱. چاپ ۸. تهران: امیرکبیر.
- خطیبی، حسین. (۱۳۷۵). *فن نثر در ادب فارسی*. تهران: نشر زوآر.
- دانش‌پژوه، منوچهر. (۱۳۷۷). *سیر نامه‌نگاری در ادبیات فارسی*. تهران: انتشارات دانشگاه علامه طباطبایی.
- دانشگر، محمد. (۱۳۸۵). *نامه‌نگاری گام به گام*. ج ۳. تهران: انتشارات طلایه.
- رستگار فسایی، منصور. (۱۳۸۰). *انواع نثر فارسی*. تهران: انتشارات سمت.
- سنگری، محمد رضا. (۱۳۸۹). *ادبیات دفاع مقدس*. تهران: بنیاد حفظ آثار و نشر ارزش‌های دفاع مقدس.
- صنعتی، محمدحسین. (۱۳۸۹). *آشنایی با ادبیات دفاع مقدس*. تهران: بنیاد حفظ آثار و نشر ارزش‌های دفاع مقدس.
- علیدوست قزوینی، علی. (۱۳۸۵). *ابر فیاض*. تهران: مؤسسه انتشارات پیام آزادگان.
- کافی، غلامرضا. (۱۳۹۳). *ادبیات انقلاب اسلامی و دفاع مقدس*. ج ۱. تهران: مجتمع فرهنگی عاشورا.
- معین، محمد. (۱۳۶۳). *فرهنگ فارسی*. چاپ ۴. تهران: انتشارات امیرکبیر.

نوری، حسن. (۱۳۸۷). سه هزار روز در اسارت. تهران: انتشارات پیام آزادگان.
رضایی حمید و دیگران. (۱۳۹۲). «بررسی سبکی نثر ترسل و انشا در عصر صفوی با تأکید بر نامه نامی». چاپ شده در فصلنامه تخصصی سبک‌شناسی نظم و نثر فارسی (بهار ادب)، سال ۶. ش ۲. پیاپی ۲۰، صص ۲۲۵-۲۴۱.

رمضانی، علی. (۱۳۹۲). «پیشینه ترسل و نامه‌نگاری در ایران از آغاز تا قرن ششم هجری». چاپ شده در فصلنامه زبان و ادب فارسی. سال ۵. ش ۱۴، صص ۱۰۷-۱۳۰.

مدبری، محمود و دیگران. (۱۳۹۱الف). «بررسی سبک ترسل اسفزاری». چاپ شده در فصلنامه تخصصی سبک‌شناسی نظم و نثر فارسی (بهار ادب). سال ۵، ش ۲. پیاپی ۱۶، صص ۴۲۷-۴۴۴.

مدبری، محمود و دیگران. (۱۳۹۱ب). «بررسی محتوا و ساختار ترسل اسفزاری». چاپ شده در مجله متن‌شناسی دانشگاه اصفهان. دوره ۴۸، ش ۳، صص ۱-۲۴.

ب- نامه

مجموعه شش هزار نامه خام و تدوین نشده موجود در مرکز جمع‌آوری و اسناد اداره کل بنیاد شهید و امور ایثارگران استان فارس

د- سایت

۱- عسکری، اکبر. (۱۳۹۳). نامه یک اسیر به فرزندش. آزادگان استان بوشهر. (بی تا)

<http://pw11bushehr.mihanblog.com/post/category/11>

۲- خاتم، کمال. (۱۳۹۳). نامه اسیر ایرانی. آزادگان استان بوشهر. (بی تا).

<http://pw11bushehr.mihanblog.com/post/category/11>

۳- خنجر نقی، ابراهیم. (۱۳۶۴). نامه اسیر ایرانی. آزادگان استان بوشهر. (۱۳۹۳).

<http://pw11bushehr.mihanblog.com/post/category/11>

۴- لشکری، حسین. (بی تا). اولین نامه به ایران برای همسر. تسخیر. (بی تا).

<http://revolution.shirazu.ac.ir>

۵- نیکنام، اروجعلی. (۱۳۶۶). نامه اسیر ایرانی به رئیس جمهور امریکا. آزادگان
استان بوشهر. بی تا.

<http://pw۱۱bushehr.mihanblog.com/post/category/۱۱>